

HYGIENA STARÝCH MAĎAROV V ODRAZE VÝSKUMU POHREBÍSK V KARPATSKOM PRIESTORE

ZUZANA BORZOVÁ

Abstrakt: Pohrebiská starých Maďarov sú v karpatskom priestore v závere včasného stredoveku základným zdrojom poznania viacerých aspektov pohrebných zvyklostí, ako aj mnohých životných aktivít tohto spoločenstva. Niektoré z nich poskytujú aj také informácie, ktoré sa týkajú hygieny. Zámerom tohto príspevku je poukázať na možné doklady hygienických návykov, alebo na eventuálne prejavy nedostatku hygieny u Maďarov v dobe ich príchodu do Karpatskej kotliny prostredníctvom analýzy pohrebísk z pohľadu archeológie a v konfrontácii s výsledkami iných vedných odborov.

Kľúčové slová: staromaďarské hroby – starostlivosť o telo a vlasy – toaletné potreby – choroby z nedostatku hygieny – biologické analýzy.

Hygiene of conquering Hungarians in the reflection of research into burial sites in the Carpathian region

Abstract: The burial sites of conquering Hungarians in the Carpathian region from the end of the early Middle Ages are a fundamental source of information about several aspects of burial customs, as well as many life activities of this community. Some of them also provide information concerning hygiene. This paper aims to point out possible evidence of hygienic habits or possible manifestations of a lack of hygiene among Hungarians at the time of their arrival in the Carpathian Basin, through the analysis of burial sites from the perspective of archaeology and in comparison with the results of other scientific disciplines.

Key words: graves of conquering Hungarians – body and hair care – toiletries – diseases from lack of hygiene – biological analyses.

Pod pojmom osobná hygiena vo všeobecnosti rozumieme starostlivosť o telo a duševné zdravie s cieľom ochrany pred ochorením a so zámerom zvyšovať jeho zdatnosť a odolnosť v podobe mnohých úkonov a opatrení, návykov a aktivít. Tento fenomén bol v minulosti a v rôznom kultúrnom prostredí vnímaný veľmi rôznorodo: nedostatok osobnej hygieny (okrem iných fenoménov, ako boli zlé životné podmienky, dlhodobé vojnové stavy a nízka životná úroveň) prispieval k rozmachu rôznych epidémií a dokonca aj pandémií.¹ Naopak, dobré hygienické návyky, kvalitná osobná hygiena, rôzne technologické inovácie, boli predpokladom pre zdravšiu populáciu s menším výskytom mnohých nebezpečných infekčných ochorení.

Zámerom tohto príspevku je poukázať na možné doklady hygieny a hygienických návykov, alebo naopak, na eventuálne prejavy nedostatku hygieny u Maďarov v dobe ich príchodu do Karpatskej kotliny prostredníctvom analýzy hrobov.

Pramennú bázu k tomuto zámeru predstavujú staromaďarské hroby. Tie poskytujú informácie k danej téme z pohľadu archeológie, ako aj z pohľadu viacerých prírodných vied.

Z hľadiska archeológie možno k danej téme nájsť relevantné informácie prostredníctvom analýzy hrobového inventára, ako aj rozborom niektorých elementov pohrebného ritu. Zámerom príspevku je z dostupných (publikovaných) zdrojov sumarizovať a predstaviť druhové zastúpenie hnutelných artefaktov z predmetných hrobov z oblasti Karpatskej kotliny, ktoré sa vzťahujú k téme hygieny. Okrem hmotných prameňov, teda hrobového inventára, informácie k téme hygieny čerpáme aj prostredníctvom analýzy pohrebného ritu. Tie slúžia na zmapovanie konkrétnych elementov, ktoré by mohli ozrejmiť určité hygienické návyky, alebo nedostatky hygieny predmetného spoločenstva. K danej téme doposiaľ neexistuje súhrnná archeologická práca,

¹ Napr. Ohler 2001, najnovšie k téme epidémií v dejinách Kovár–Zajac–Benediková, edd. 2020 a i. K téme bol realizovaný projekt Zápa- dočeského muzea v Plzni „Epidemie-pandemie-archeologie“, <https://www.zcm.cz/o-muzeu/novinky/projekt-epidemie-pandemie-archeologie-202208171603>, cit. 14. 2. 2023, a i.

poskytujúca prehľad o hygiene a hygienických návykoch starých Maďarov.² Malú atraktivnosť témy spôsobuje nízky počet hnutelných artefaktov súvisiacich s hygienou, ktoré sú v odbornej spisbe posudzované väčšinou len v súvislosti s celkovým vyhodnotením konkrétnej nekropoly,³ alebo v súvislosti s analýzou jedného druhu predmetov dokladajúcich určité hygienické návyky.⁴

Kostrový materiál z vyššie zmienených hrobov, analyzovaný okrem archeológie prostredníctvom antropológie alebo parazitológie, paleomikrobiológie a iných prírodovedných disciplín, prináša zaujímavé výsledky k predmetnej téme, ktoré budú bližšie špecifikované pri konkrétnych, nižšie definovaných tematických okruhoch.

Popri analýze kostrového materiálu sa v súčasnosti upriamuje pozornosť aj na biologické analýzy vzoriek hlíny odobratej z hrobov, ktoré môžu tak isto poukázať na dôležité aspekty súvisiace s hygienou alebo jej nedostatkom. Do akej miery to platí pre analyzované hroby, bude tiež ozrejmene v tomto príspevku.⁵

Konečným cieľom predmetnej štúdie je na základe získaných výsledkov poukázať na možné východiská pri ďalšom spracovaní témy hygieny Maďarov.

Hygiena tela

Jeden zo základných aspektov osobnej hygieny je *starostlivosť o krásu tela*. V tomto smere poskytujú najviac informácií archeologické nálezy z hrobov. Ide predovšetkým o tzv. toaletné potreby.

Do predmetnej skupiny možno zaradiť *britvy*. Ide o dvojdielne predmety, skladajúce sa z čepele a rukoväte, ktorá tvorí zároveň ochranné puzdro pre čepeľ v zatvorenom stave. Puzdro je tvorené bočnicami z plechového pásu alebo z kostených platničiek a čapom. Ten sa nachádza na voľnom konci bočnice a umožňuje pohyb (zasunutie) čepele do ochrannej časti. Zo staromaďarských pohrebísk evidujeme variabilné tvary čepeľí britiev: s rovnou čepeľou, ako aj s lichobežníkovým tvarom. Rukoväte sú rovného tvaru, buď železné (bez zachovaného obloženia), alebo kostené – niekedy zdobené rytou výzdobou (obr. 1). Britvy poznáme napríklad z hrobu na pohrebisku v Alba Iulia (Gáll 2013, 762), z mužského hrobu 7 na pohrebisku Szombathely-Szent Márton-templom (obr. 1; Kiss–Tóth 2000, 245, tab. 77:7), ako aj z chlapčenského hrobu 44 na pohrebisku v Ikervár-Virág utca (obr. 2; Kiss 2000, 80).⁶ Ide o hroby mužského pohlavia, vekovo variabilné (od chlapcov po dospelých jedincov). Britvy boli v týchto v hroboch umiestnené

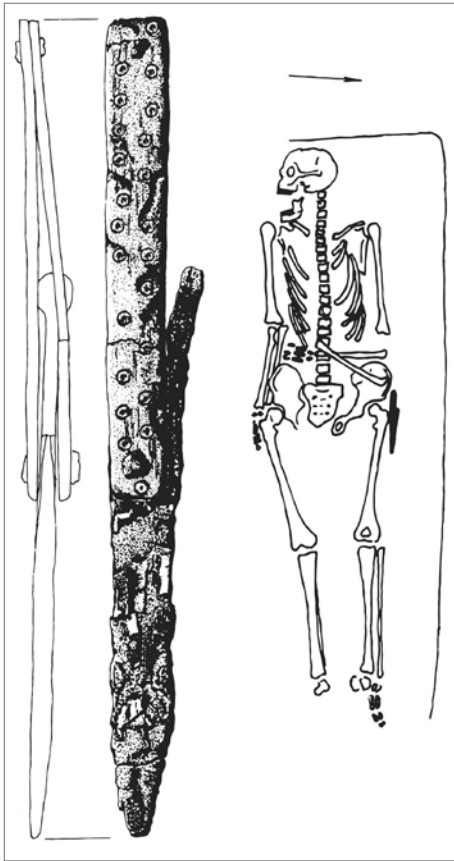
2 Na rozdiel od tém k hygiene v dobe rímskej, resp. k hygiene Rimanov (napr. Bózsza 2017; Brödner 1983; Facsády 2013; Heinz 1993; Nielsen 1990; Riha 1986; Yegül 1992) alebo k hygiene Germánov (napr. Droberjár 1999; Hladíková 2019; Salač 2008), ako aj od tém hygieny v stredoveku: napr. Měřinský–Procházka 2010, 14, 15 – súhrnne aj s literatúrou; Verdon 2003, 113–117; ďalej pre stredovek všeobecne k medicíne a liečiteľstvu napr. Le Goff–Schmitt 2002, 332–343; Le Goff–Truong 2006, 79–89. K morovej epidémii napr. Bergdolt 2002; Kovár 2020; Ohler 2001, 300–306, a i. Najnovšie (v roku 2022) k téme venovaná 53. medzinárodná konferencia archeológie stredoveku Archaeologia historica s názvom *Archeologie hygieny*.

3 Výnimku predstavuje krátky popis predmetov osobnej hygieny nomádskych spoločností (vrátane starých Maďarov) od Sz. Felföldiho (2017, 36), ktorý informuje o nedostatku archeologických dát k danej téme. Z diel historického charakteru je to monografia L. Józsu (1996) s témou „zdravotný stav a choroby maďarského spoločenstva v dobe zaujatia vlasti a v dobe Arpádovskej“. Autor v nej upriamuje pozornosť až na obdobie vrcholného stredoveku z pohľadu písomných správ.

4 Napr. v súvislosti s nálezom pinzety z mužského hrobu 4152 na pohrebisku v Nyíregyháza–Oros sumarizuje A. Jakab (2018, 272) všetky doposiaľ nájdené nálezy pinziet z hrobov starých Maďarov. Pred ním v súvislosti s nálezom pinzety z pohrebiska v Alba Iulia–Izvorul împăratului sumarizoval tento druh toaletných potrieb A. Dragotă (2016, 255).

5 Okrem analýzy hrobov a pohrebísk starých Maďarov možno k téme hygieny nájsť skromné informácie v písomných prameňoch, ktoré sumarizoval napr. Sz. Felföldi (2017). Jeho práca predstavuje exkurz do problematiky osobnej hygieny a kúpeľnej kultúry nomádskych spoločností včasného stredoveku (Húni, Avari, Maďari, Povolžskí Bulhari). Informácie k predmetnej téme autor hľadá predovšetkým v dielach byzantských historikov a arabských cestovateľov (Felföldi 2017, 34, pozn. 3–6, tu s literatúrou). Sz. Felföldi (2017, 35) uvádza, že názory zmienených historikov na hygienu nomádskych spoločností sú väčšinou subjektívnym pohľadom, ovplyvneným kultúrnym prostredím, v ktorom žili. Z toho dôvodu nie sú vhodné na objektívny popis hygienických návykov nomádov. Okrem toho z nich nie je zrejme, či sa výpoveď vtedajších autorov vzťahuje na vykreslenie hygienických návykov celého spoločenstva, alebo skôr opisujú zvyky jednotlivca či určitej skupiny spoločnosti. S tým súvisí aj otázka hygienických návykov v jednotlivých vrstvách spoločnosti starých Maďarov, alebo otázka rôznych návykov u žien a u mužov – žiaľ, bez konkrétnych informácií, ktoré by bolo možné použiť pri predmetnej téme. Na analýzu písomných prameňov, ktoré sa týkajú problematiky starých Maďarov a ich expanzie s obsahným zoznamom použitej literatúry a viacerých edícií historických prameňov, pozri Bíró–Langó 2013. Okrem historických prameňov by sme mohli hľadať informácie aj analýzou lingvistických pojmov, t. j. analýzou slovného zásoby. Jazykoveda však v tomto smere neposkytuje relevantný materiál. Pojmy, ktoré súvisia s danou témou, sa v slovných zásobách Maďarov začínajú objavovať až po polovici 11. storočia (Takács 2014, 203).

6 Za britvu (nožik?) je pokladaný aj železný exemplár s rovnou úzkou čepeľou a dlhým trňom, ktorý je vsadený do olovenej tyčinky kruhového prierezu z hrobu 3/1937 z pohrebiska v Strede nad Bodrogom (Nevizánsky–Kösta 2009, 305, 337, tab. VII:6).

Obr. 1. Mužský hrob 7 na pohrebisku Szombathely-Szent Márton-templom s nálezom zatváracej britvy s kostenu rukoväťou zdobenou rytými kruhmi. Podľa Kiss–Tóth 2000, 245, tab. 77:7, upravené.

Abb. 1. Männergrab 7 auf dem Gräberfeld Szombathely-Szent Márton-templom mit Fund eines Klapp-Rasiermessers mit einem aus Knochen bestehenden und mit eingritzten Kreisen verzierten Griff. Nach Kiss–Tóth 2000, 245, Taf. 77:7, bearbeitet.

veľkou tvarovou variabilitou. A. Dragotá (2016) podľa ukončenia koncových častí delí pinzety do dvoch typov: s koncovými časťami rovného tvaru, ktoré sa v spodnej časti mierne rozširujú do trojuholníkového tvaru a s koncovými časťami, ktoré sa postupne alebo ostro rozširujú. Opačné

predovšetkým v mieste panvy, často so zachovanými odtlačkami alebo zvyškami textilu⁷ (obr. 1, 2), čo vedie k predpokladu ich uloženia do torby.⁸ Napriek tomu, že britvy možno všeobecne považovať za viacúčelové predmety dennej potreby, v prípade staromaďarských hrobov ich môžeme označiť za toaletné potreby, využívané mužmi pri hygienických úkonoch – pri úprave vlasov, brady, fúzov. Tomu nasvedčuje ich umiestnenie v polohe pri panve v mužských a chlapčenských hroboch.

Za ďalší predmet z kolekcie toaletných potrieb možno označiť *pinzety*. Z oblasti Karpatskej kotliny poznáme doposiaľ dvanásť exemplárov z jedenástich pohrebísk (obr. 3; Dragotá 2016; Horváth 2022, 470; Jakab 2018, 272). Tento nízky počet si A. Jakab (2018, 275) vysvetľuje jednak ich raritným používaním a na druhej strane torzovitosťou, ktorá zabraňuje ich identifikácii v rámci odkryvania hrobu. V materiálnej kultúre starých Maďarov sa objavujú hlavne v mužských a detských, ojedinele v ženských hroboch v rôznych polohách v rámci tela. V prípade mužských hrobov sa najčastejšie zachovávajú v oblasti panvy,⁹ alebo v mieste stehenných kostí,¹⁰ v tvárovej časti lebky,¹¹ prípadne pri/pod dolnými končatinami.¹² V detských hroboch sú väčšinou umiestnené v okolí krčných stavcov buď samostatne, alebo spolu s korálikmi, či inými predmetmi, ktoré bolo možné navliecť na náhrdelník (Jakab 2018, 275).¹³ Často sa zachovávajú so zvyškami textilu.¹⁴ Vyrábali sa prevažne zo železa, ojedinele z bronzu. Samotnú pinzetu tvorí v strede ohnutá tyčinka, resp. plech,¹⁵ ktorý sa smerom nadol rozširuje. Napriek ich malej početnosti sa vyznačujú

7 Podobné umiestnenie britiev v blízkosti panvy poznáme aj z hrobov 9. storočia. M. Hanuliak (2004, 135) predpokladá, že tieto boli nosené v závesných vreckách, upevnených na opasok.

8 Torba, visiaca z opaska, zvyčajne obsahovala predmety dennej potreby, ktoré takto boli vždy poruke. Väčšinou išlo o potreby na založenie ohňa, ale mohla obsahovať aj nožik alebo britvu.

9 Napr. Szeged-Algyó, hrob 90 (Jakab 2018, 274; Kürti 1980, 339).

10 Napr. Ibrány-Esbó-halom, hrob 137 (Istvánovits 2003, 88).

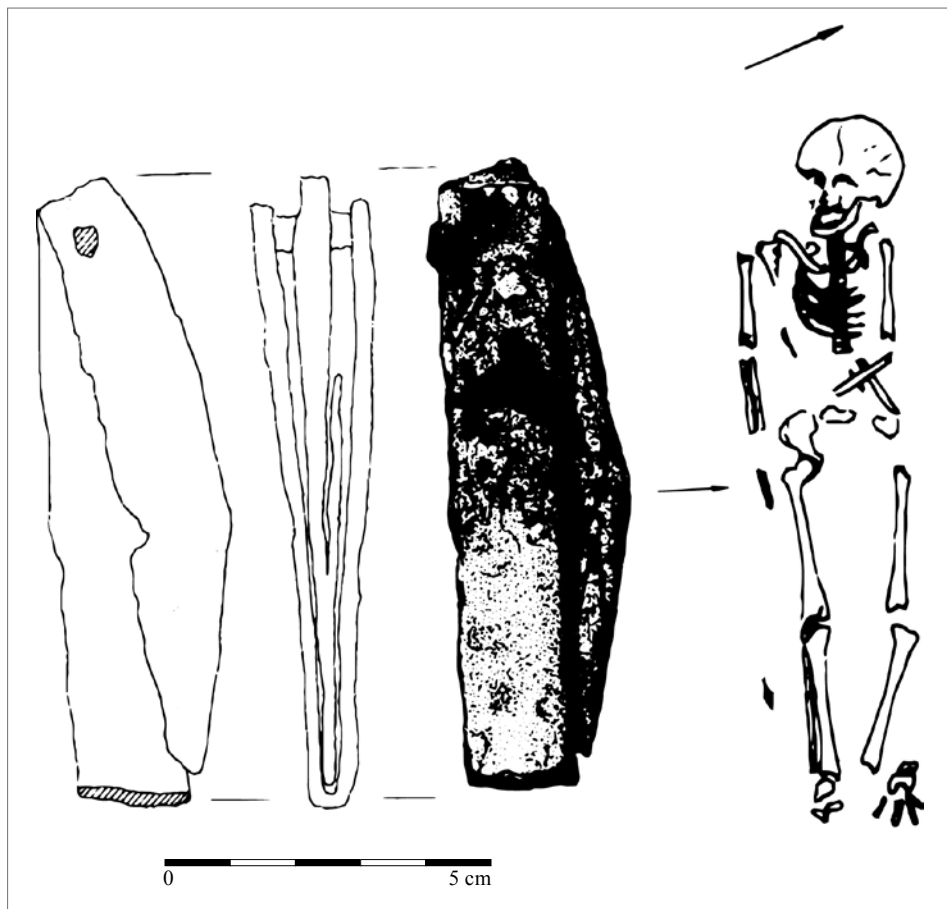
11 Napr. pinzeta z mužského hrobu 41 na pohrebisku v Mőzs-Szárzadomb, datovaného do poslednej tretiny 10. – začiatku 11. storočia (Mészáros 1975, 43).

12 V poslednom prípade (z hrobu 621 na pohrebisku v Čakajovciach; Rejholcová 1995) bola pinzeta umiestnená v torbe (Jakab 2018, 276).

13 Napr. hrob 15 z pohrebiska Rád-Kishegy (Patay 1957, 63); hrob 5 na pohrebisku v Szakes-Deák Ferenc utca (Mészáros 1962, 204); hrob 60 na pohrebisku v Szob-Kiserdő (Bakay 1978); hrob 86 z pohrebiska vo Vukovar-Lijevo Bara (Demo 2009, 423).

14 Napr. pinzeta z mužského hrobu 137 z pohrebiska Ibrány-Esbó-halom z 10. storočia (Istvánovits 2003, 88, obr. 36).

15 Niekedy tvoria pinzetu dva spojené plechy (Jakab 2018, 275).

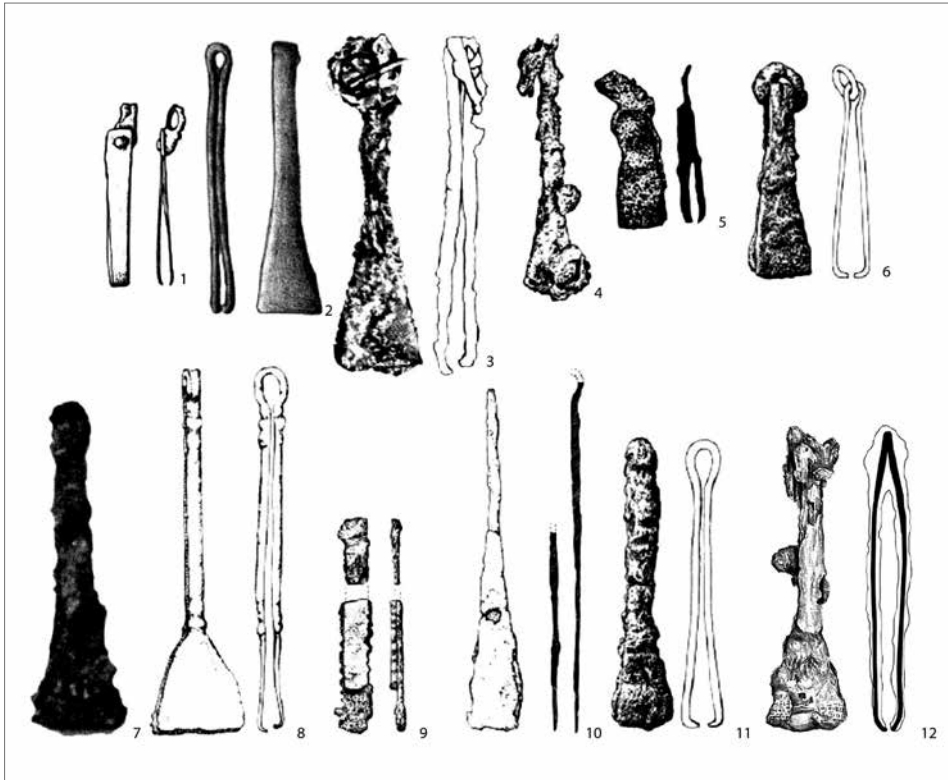
Obr. 2. Zatváracia britva z chlapčenského hrobu 44 na pohrebisku v Ikervár-Virág utca, uložená pravdepodobne v torbe. Podľa Kiss 2000, 80, tab. 22:44/1, upravené.

Abb. 2. Klapp-Rasiermesser aus Knabengrab 44 auf dem Gräberfeld in Ikervár-Virág utca, wahrscheinlich in einer Tasche beigelegt. Nach Kiss 2000, 80, Taf. 22:44/1, bearbeitet.

konce (v mieste ohybu tyčinky) bývajú ukončené očkom alebo jednoduchým prstencom. A. Jakab (2018, 275) ich rozdeľuje podľa veľkosti na veľké exempláre (s dĺžkou 7,0 až 10,3 cm) a menšie pinzety (s dĺžkou 4,8 až 5,5 cm). Predmetné pinzety pochádzajú z hrobov, ktoré možno datovať do poslednej tretiny 10. storočia až prvej štvrtiny 11. storočia.¹⁶ Ich využitie je vzhľadom na malý počet diskutabilné. Vo všeobecnosti ich možno pokladať za toaletné potreby, avšak nemožno vylúčiť ich využitie aj v chirurgii a liečiteľstve. V detských hroboch, vzhľadom na ich umiestnenie, možno skôr uvažovať o ich funkcii ako talizmanu.

Ďalším druhom toaletných potrieb sú *kozmetické (ušné) lyžičky*. Zo staromaďarských hrobov doposiaľ evidujeme dva exempláre. Jeden pochádza z hrobu 26 z pohrebiska v Eger-Szépasszonyvölgy (obr. 4; Révész 2008, 111, tab. 37:1), druhý z hrobu na pohrebisku Csorna-Sülyhegy (obr. 5; Hampel 1900, 554–560). V oboch prípadoch patrili zámožným ženám. Obe ušné lyžičky sú liate, prelamované. Širšia časť v tvare lyžičky je zdobená – v prípade lyžičky z Eger-Szépasszonyvölgy

¹⁶ Poznáme ich aj zo skoršieho obdobia stredoveku: z 9. a začiatku 10. storočia z oblasti strednej a západnej, ako aj východnej Európy (napr. Hanuliak 2004, 135; Peschek 1996, 69; Türk 2011, 120). K mladším exemplárom patrí napr. pinzeta datovaná do druhej polovice 11. storočia z hrobu 60 na pohrebisku v Örménykút-Maczonkai domb (Liszka 1996, 190, 192).

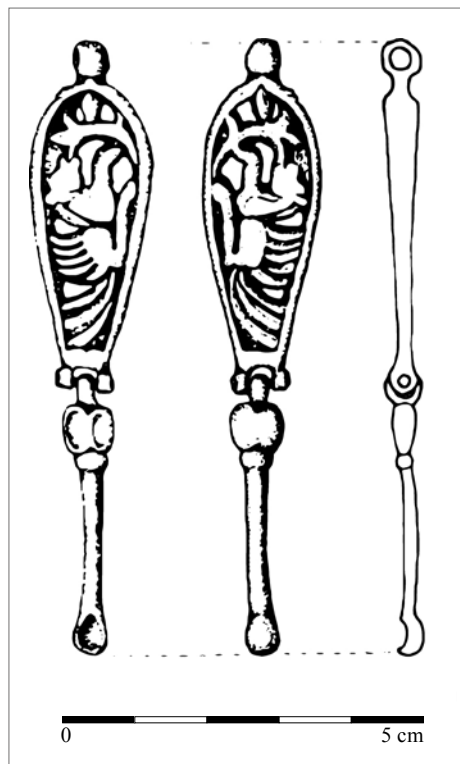
Obr. 3. Pinzety z hrobov (podľa Jakab 2018, 340, tab. XXII:5, XXXV; upravené). 1 – Čakajovce, hrob 621 (Rejholtová 1995, tab. XCIX); 2 – Alba Iulia (Dragotă 2016); 3 – Ibrány-Esbó-halom, hrob 137 (Istvánovits 2003, tab. 74:137/2); 4 – Mőzs-Szárazdomb, hrob 41 (Mészáros 1975, obr. 38:7); 5 – Örménykút-Maczonkai domb, hrob 60 (Liszka 1996, obr. 6:1); 6 – Szeged-Algyó, hrob 90 (Kürti 1980, 339); 7 – Rád-Kishegy, hrob 47 (Horváth 2022, tab. 74:15; Patay 1957, tab. XIV:22); 8 – Szakes-Deák Ferenc utca, hrob 5 (Mészáros 1962, obr. 11); 9 – Szob-Kiserdő, hrob 60 (Bakay 1978, tab. XXI:42–43; Horváth 2022, tab. 97:5); 10 – Vukovar-Lijeva Bara (Demo 2009, Fig. 17); 11 – Szeged-Algyó, hrob 96 (Kürti 1980, 339); 12 – Nyíregyháza-Oros, hrob 4152 (Jakab 2018, tab. XXII:5), upravené.

Abb. 3. Pinzetten aus Gräbern (Nach Jakab 2018, 340, Taf. XXII:5, XXXV; bearbeitet). 1 – Čakajovce, Grab 621 (Rejholtová 1995, Taf. XCIX); 2 – Alba Iulia (Dragotă 2016); 3 – Ibrány-Esbó-halom, Grab 137 (Istvánovits 2003, Taf. 74:137/2); 4 – Mőzs-Szárazdomb, Grab 41 (Mészáros 1975, Abb. 38:7); 5 – Örménykút-Maczonkai domb, Grab 60 (Liszka 1996, Abb. 6:1); 6 – Szeged-Algyó, Grab 90 (Kürti 1980, 339); 7 – Rád-Kishegy, Grab 47 (Horváth 2022, Taf. 74:15; Patay 1957, Taf. XIV:22); 8 – Szakes-Deák Ferenc utca, Grab 5 (Mészáros 1962, Abb. 11); 9 – Szob-Kiserdő, Grab 60 (Bakay 1978, Taf. XXI:42–43; Horváth 2022, Taf. 97:5); 10 – Vukovar-Lijeva Bara (Demo 2009, Fig. 17); 11 – Szeged-Algyó, Grab 96 (Kürti 1980, 339); 12 – Nyíregyháza-Oros, Grab 4152 (Jakab 2018, Taf. XXII:5), bearbeitet.

je dekorovaná motívom mýtického zvieratá, ktoré má vejárovito rozprestretý chvost. V prednej časti, pred hlavou zvieratá je ohnutá palmetová úponka (obr. 4). Druhý exemplár, z pohrebiska v Csorna-Sülyhegy je zdobený motívom úponky v troch poliach (obr. 5).

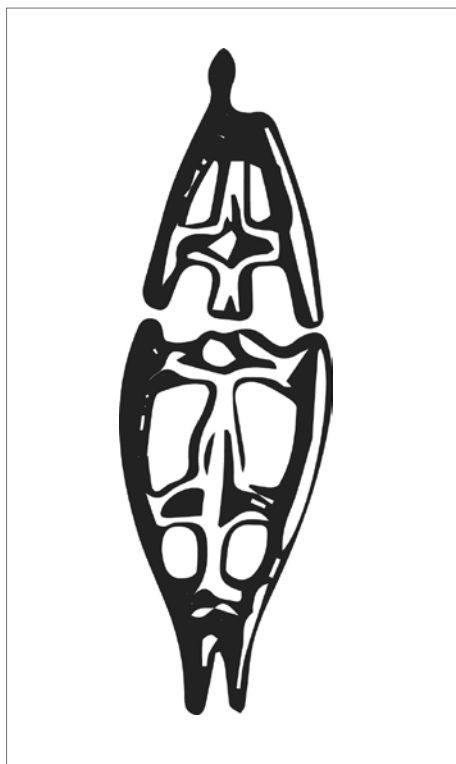
Ušné lyžičky slúžiace na odstraňovanie ušného mazu sa používali od doby bronzovej až po 20. storočie v širokom geografickom zábere Európy až po Áziu. Väčšinou ide o exempláre vyrobené z organického materiálu, ako dreva, kosti alebo slonoviny, ako aj z kovu a zliatin, predovšetkým z bronzu, ale aj zo železa, zlata a striebra, či medi (Gräslund 1984, 180).

Vo včasnom stredoveku sa okrem vyššie zmienených exemplárov objavujú aj na náleziskách v oblasti Škandinávie, Ruska a na Britských ostrovoch (Gräslund 1984, 181; Türk 2011, 120). Podľa historických a etnografických prameňov, ako aj na základe poznatkov z jazykovedy možno predpokladať, že tieto predmety mali rôzne alebo viaceré funkcie: hygienickú, kozmetickú, dekoračnú a ochrannú (Плетнёва 1967, 24, 44–48). S rozdielnou funkciou pravdepodobne súvisí

Obr. 4. Ušná lyžička z pohrebiska v Eger-Szépasszony völgy. Podľa Révész 2008, 111, tab. 37:1, upravené.

Abb. 4. Ohrhöffel vom Gräberfeld in Eger-Szépasszony völgy. Nach Révész 2008, 111, Taf. 37:1, bearbeitet.

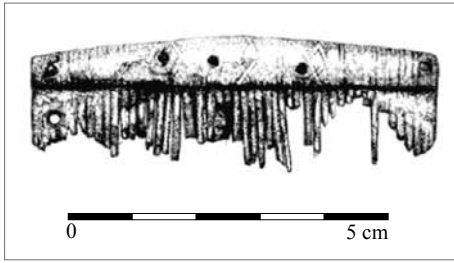
Obr. 5. Ozdobná časť ušnej lyžičky z lokality Csorna-Sülyhegy. Podľa Hampel 1900, 554–560, upravené.

Abb. 5. Zierteil eines Ohrhöffels von der Fundstelle Csorna-Sülyhegy. Nach Hampel 1900, 554–560, bearbeitet.

aj variabilný spôsob nosenia a umiestnenia ušných lyžičiek na tele. V niektorých prípadoch sa pripínali na stuhu vrkoča, alebo na dlhú retiazku, pripevnenú na pravej strane vrchného odevu a siahali až po pás alebo pod pás, alebo viseli upevnené na opasku. Niekedy sa pripieňovali spolu s amuletmi alebo krížikom na retiazku na úrovni hrudníka alebo pása (Голубева 1979, 40; Gräslund 1984, 179). Inokedy tvorili súpravu toaletných potrieb spolu s pinzetou, špáradlom na zuby, špachtľou na nechty, škrabkou na jazyk, nožnicami či britvou (Gräslund 1984, 179), alebo ich poznáme ako súčasť súpravy toaletných potrieb pozostávajúcej okrem nich z malých fľaštičiek, štetiek a dóz (Türk 2011, 120).

Výskyt ušných lyžičiek v hroboch starých Maďarov vedie k úvahám o ich funkcii v tunajšom prostredí. L. Révész (2008, 121) ich pokladá za doklad diaľkového obchodu, ale nevylučuje ani možnosť, že si maďarské ženy doniesli tieto potreby zo svojich bývalých (východných) sídiel. Raritné zastúpenie tohto druhu artefaktu vedie skôr k predpokladu, že ušné lyžičky neboli obľúbeným a pravidelne používaným predmetom, ktorý dokladá hygienické návyky, ale skôr importom s vysokou umeleckou hodnotou.

K toaletným potrebám možno zaradiť aj *zrkadlá*. V staršej archeologickej spisbe sa z okruhu maďarského záberu spomína jeden exemplár z hrobu 1 z pohrebiska v Szentes-Nagyitóke (Bálint 1975, 57). Ide o liate bronzové zrkadlo kruhového tvaru, z vonkajšej strany zdobené koncentrickými kruhmi rozdelenými do malých políčok. V strede v kruhovom poli bol umiestnený motív, ktorý dnes nie je čitateľný. Vzhľadom na nejasné nálezové okolnosti a absenciu analogických

Obr. 6. Kostený hrebene z hrobu staršieho muža na pohrebisku v Szob-Vendelin. Podľa Mesterházy 2012, 817, upravené.

Abb. 6. Knochenkamm aus dem Grab eines älteren Mannes auf dem Gräberfeld in Szob-Vendelin. Nach Mesterházy 2012, 817, bearbeitet.

kosteného hrebene zo Szobu ide o import, ktorý vypovedá o obchodných vzťahoch s územím dnešného Dánska, cez Poľsko až po Rusko. Tu sa kostené hrebene objavujú skôr na sídliskách, než v hrobách (Horváth 2022, 500; Mesterházy 2012, 817).

K úprave vlasov slúžili aj nožnice, britvy, ako aj nože. V niektorých prípadoch mohla byť britva nahradená *nožom*, ktorý bol v podstate viacúčelovým predmetom. V archeologickom materiáli ide o bežný predmet, ktorý sa často vyskytuje aj v staromaďarských hrobách, u obidvoch pohlaví a vo všetkých vekových kategóriách (Nevizánsky–Košta 2009, 325).¹⁹

Nožnice predstavovali viacúčelový nástroj, ktorého funkcia závisela predovšetkým od tvaru a veľkosti. V širokej európskej oblasti sa používali predovšetkým pružinové nožnice – prstencové a oblúkové, ktoré slúžili na strihanie oviec, textilu, pri rôznych úkonoch v domácnosti, ako aj na strihanie vlasov, o čom svedčí celá škála vyobrazení predovšetkým mladšieho dáta (Beranová 1967, 572; Borzová 2016, 37). V oblasti východnej Európy a ojedinele aj v západnej Európe sa v predmetnom období používali aj tzv. šarnierové nožnice (Beranová 1967, 571). Z prostredia Karpatkej kotliny v 10. storočí poznáme len zopár exemplárov nožníc, ktoré možno radiť k pružinovým s prstencom, napríklad z lokality Kengyel alebo dva exempláre z osady v Edelány-Borsod falu (Wolf 2019, 92), ako aj prstencové aj oblúkové z hrobov 10. až začiatku 11. storočia, napríklad z hrobu 4 z pohrebiska v Dvorníkoch (Točík 1968, 81, tab. XX:2). Nožnice evidujeme aj v hrobách maďarského rázu mimo karpatskej oblasti, napríklad z hrobov 5, 11 a 16 z pohrebiska v Przemysłu (Koperski 1982; 1996, 441).

Nepriamym dokladom starostlivej úpravy vlasov sú aj *ozdoby vlasov a pomôcky na úpravu vlasov*. Ide o vlasové ozdoby vpletané do vrkočov pomocou textilných pásov alebo kožených remienkov, ktoré boli často zdobené kovami. Na koncoch týchto ozdôb sa nachádzali vlasové kotúče z drahých kovov. Celý šperk mohol byť obohatený ešte o ozdoby v podobe záveskov visiacich z kotúčov, ako aj o ďalšie ozdoby – navlečené koráliky, mušle a pod. (Polónyi-Türk 2019; Révész 2012; Tóth 2014, 193). Okrem nich mohli byť vlasy zdobené rôznymi partami a čelenkami, ako aj jednoduchými záušnicami. Umiestnenie vlasových ozdôb do vlasov (vrkočov), ako aj vlasových spôn dáva tušiť úpravu vlasov – tvorbu účesov, čo možno považovať tiež za starostlivosť o vlasy.

exemplárov, zloženie materiálu a spôsob výzdoby ho nemožno zaradiť do skupiny toaletných potrieb starých Maďarov.¹⁷

Starostlivosť o vlasy reprezentujú viaceré archeologické nálezy, ako aj niekoľko písomných zmienok.

Jedným z nich sú *hrebene*, ktoré slúžili na česanie a pri úprave vlasov a tvorbe účesov. V materiálnej kultúre starých Maďarov evidujeme hrebene z hrobu (č. 13) staršieho muža z pohrebiska v Szob-Vendelin (obr. 6; Horváth 2022, 500).¹⁸ Na základe analogických nálezov z oblasti severnej Európy (Birka, Wolin, Gdansk) možno predpokladať, že v prípade

17 A. Türk (2010, 279) ho považoval za sarmatský výrobok. V dnešnej dobe nevylučuje ani možnosť, že ide skôr o avarský produkt. Za informáciu ďakujem A. Türkovi.

18 Okrem toho poznáme ešte ďalšie exempláre, ktorých datovanie je veľmi diskutabilné, preto ich neradíme do tohto súboru (Mesterházy 2012, 813). Jedným z nich je značne opotrebovaný obojstranný kostený hrebene, nájdený vo vrstve nad hrobom (č. 5) staršieho muža – jazdca na pohrebisku v Eperjes (Bálint 1991, 61, 64, tab. XVII:19). Ten okrem konského postroja disponoval bohatými súčasťami odevu a šperkami.

19 K písomným dokladom používania noža pri holení hlavy patrí zmienka z roku 968 o biskupovi z Cremony, ktorý sa na cisárskom dvore stretol s vyslancom Bulharov, ostrihaným „na spôsob Maďarov“. Tento spôsob je ozrejmnený v zmienke Theotmara, ako aj správe Regina, podľa ktorého si Maďari vlasy holili nožom celkom až na kožu (Bálint 2006, 332 – tu s literatúrou a prameňmi).

Na druhej strane, na nedostatočnú starostlivosť vo forme umývania vlasov poukazujú *nález y lariev a tiel vši* zo staromaďarských pohrebísk, ako aj písomné pramene neskoršieho dáta (Józsa 1996, 81, 82).

Do tematického okruhu hygieny by sme mohli zaradiť aj *starostlivosť o odev a obuv*, alebo o *udržiavanie čistoty prostredia*. V tomto smere by sme vedeli skôr poukázať na nedostatky, a to predovšetkým v sídelnom prostredí: absenciu hygienických potrieb, zlú úroveň bývania a hygieny, dlhodobé pôsobenie v močaristom prostredí, kde bol premožený hmyz. Doteraz však k týmto tézám nemáme relevantné informácie.

Choroby a prevencia pred chorobami

Pohrebiská predstavujú vhodnú pramennú bázu na vykonanie rôznorodých biologických analýz. Archeológovia často vkladajú do nich veľké nádeje, s očakávaním vyriešenia mnohých nezodpovedaných otázok. Jednou z nich je identifikácia presného typu choroby, ako aj spôsob úmrtia daného jedinca. Avšak mnoho chorôb nie je možné na základe kostrových pozostatkov identifikovať, pretože napríklad niektoré infekčné choroby zabijú človeka skôr, ako sa choroba preukáže na kostiach. Potom evidujeme choroby, ktorých pôsobenie je možné identifikovať na kostiach, avšak mnohé z nich majú rovnaké alebo podobné prejavy, teda prejavujú sa identickými morfológickými zmenami. Naopak, rovnaký typ choroby v rôznych prípadoch môže vykazovať rôzne zmeny, čo tiež sťažuje identifikáciu danej choroby. Nehovoriac o tom, že je ťažké rozhodnúť, ktorý chorobný proces sa má považovať za základné ochorenie a ktorý je druhotným ochorením. Ďalšou komplikáciou sú neskoršie posmrtné javy, ktoré tiež v mnohých smeroch skresľujú charakter choroby (Marcsik et al. 2009, 5, 6; Marcsik–Pálfi 1999). Napriek vyššie vymenovaným prekážkam, paleopatologický výskum prináša množstvo zaujímavých výsledkov. Na základe najnovších analýz možno na kostrovom materiáli pozorovať zmeny, ktoré spôsobili veľmi závažné infekčné choroby, často zapríčinené nedostatočnou hygienou (napr. Marcsik–Fóthi–Hegyí 2002, 96).

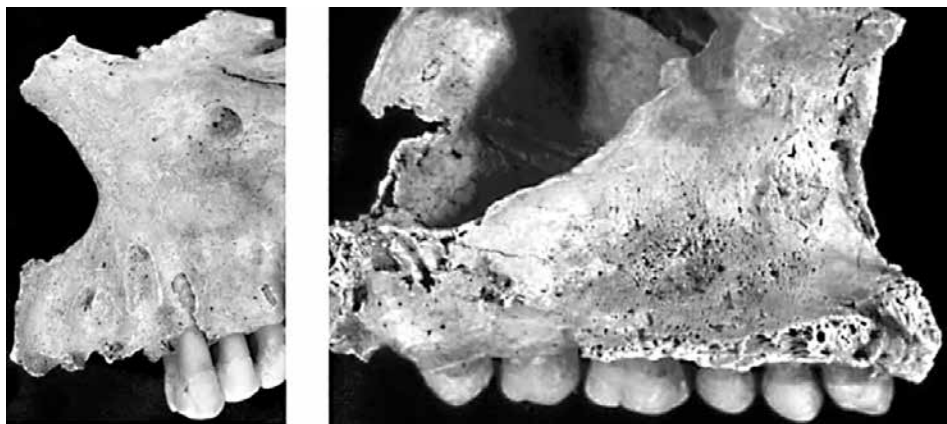
Ide napríklad o lepru, ktorá bola identifikovaná na kostiach z predmetných hrobov: z hrobu 202, 237 na pohrebisku v Sárrétudvari–Hízófold, z hrobu 56 na pohrebisku Hajdúdorog–Gyúlás, z hrobov 11, 222, 429, 503 a 621 z nekropoly Püspökladány–Eperjesvölgy (obr. 7) a z hrobu 258 na pohrebisku v Ibrány–Esbó halom (Csóri–Donoghue–Marcsik 2009; Marcsik et al. 2009, 12, tab. 1; Marcsik–Fóthi–Hegyí 2002).²⁰

Ďalšou infekčnou chorobou, ktorá mohla byť spôsobená nedostatkom hygieny, je tuberkulóza. V kostrovom materiáli sa po tejto chorobe zachováva viacero zmien na kostiach. Doposiaľ bola indikovaná na niekoľkých kostiach z doby rímskej, z obdobia avarskeho kaganátu a na stredovekom kostrovom materiáli. V rámci 10. storočia klasické príznaky tuberkulózy na kostiach doposiaľ neevidujeme (Marcsik–Pálfi 1999; Pálfi–Marcsik 1999). Avšak na základe analýzy DNA dvoch vzoriek kostí z nekropoly v Püspökladány, resp. z tamojších hrobov datovaných do 10. storočia (Donoghue et al. 2005) možno predpokladať, že tuberkulóza nebola neznáma ani v prípade Maďarov usadzujúcich sa v Karpatskej kotline v 10. storočí. Neskôr evidujeme stopy po tuberkulóze (v podobe viacerých typov TBC) na pohrebiskách datovaných do 10.–11. storočia, resp. z tamojších hrobov datovaných do 11. storočia: zo ženského hrobu 38 z Homokmégy–Székes, zo ženského hrobu 94 z Magyarhomoróg–Kónyadomb, z viacerých ženských aj mužských hrobov z nekropoly v Hajdúdorog–Kati dűlő a jedného mužského hrobu 434 z pohrebiska v Hajdúdorog–Temetőhegy a potom aj na pohrebiskách, ktoré sú datované ako mladšie, kedy sa vyskytuje oveľa častejšie (Marcsik et al. 2009, 19, tab. 3).

Infekcie pri poraneniach kože, pri nedostatočnej hygieny alebo neodbornom ošetrení, môžu spôsobiť zápal kostí, resp. kostnej drene (osteomyelitída). V pokročilom štádiu ochorenia možno na kostiach pozorovať degeneratívne zmeny, ako napríklad na kostrovom materiáli z pohrebiska

²⁰ Prvým dôkazom ochorenia lepry na území dnešného Slovenska je kostra mladej ženy s kostnými zmenami zodpovedajúcimi lepre z cintorína Nitra–Selenec II z konca 11. storočia (Hukeľová et al. 2021).

Obr. 7. Stopy lepry identifikované na kostiach z nekropoly v Püspökladány-Eperjesvölgy: vľavo hrob 222 (muž, adultus); vpravo hrob 503 (žena, adultus). Podľa Marcsik et al. 2009, 13, obr. 1, 2, upravené.

Abb. 7. An Knochen in der Nekropole in Püspökladány-Eperjesvölgy identifizierte Leprasuren: links Grab 222 (Mann, adultus); rechts Grab 503 (Frau, adultus). Nach Marcsik et al. 2009, 13, Abb. 1, 2, bearbeitet.

v Püspökladány-Eperjesvölgy, Algó, Sárrétudvari-Hízófold (Marcsik–Fóthi–Hegyí 2002, 96, 97; Marcsik–Oláh 1991).

Nedostatok hygieny, zlé hygienické návyky a nižšia úroveň zdravotnej starostlivosti napomáhajú šíreniu parazitárnych infekcií gastrointestinálneho traktu. Tie môžu byť indikované analýzou vzoriek z odpadových jám, latrín alebo studní, ktoré sú kontaminované fekálnym odpadom. Parazitárne infekcie možno skúmať aj v hroboch, a to dvoma spôsobmi: menej zaužívaným je analýza sedimentu odobraného z kostrových pozostatkov, alebo častejšie praktikovaná analýza vzoriek hliny odobratej z oblasti panvy, resp. spod krížnej kosti s cieľom detekovať prítomnosť parazitárnych infekcií (Kuklová 2022; Kuklová–Králik–Pafčo 2023). Napriek tomu, že ide o nanajvýš aktuálnu tému, zo staromaďarských hrobov neboli týmto spôsobom doposiaľ analyzované žiadne vzorky.²¹ Avšak dokladom parazitárnych infekcií (ako aj nedostatočnou výživou) môže byť aj porotická hyperostóza, teda pórovitosť lebečnej klenby. Takéto prípady sú známe aj z pohrebísk z 10. storočia, napríklad v Szegvár-Örömdűlő, Püspökladány-Eperjesvölgy, Algyő (Marcsik–Fóthi–Hegyí 2002, 97; Ortner–Putschar 1981).

Dentálna hygiena predstavuje ďalšiu zložku starostlivosti o telo. Do akej miery sa dentálna hygiena praktikovala a aký mala vplyv na ochorenia zubov, zostáva otáznou. Zubné ochorenia mohli byť spôsobené nielen nedostatočnou dentálnou hygienou, ale aj inými faktormi, ako stravovacie návyky alebo aj zlé životné podmienky, nedostatok výživy a pod. Analýzy tohto druhu boli uskutočnené na viacerých vzorkách, t. j. na kostrových pozostatkoch z rôznych pohrebísk 10. storočia, napríklad z pohrebiska Szegvár-Örömdűlő alebo Szeged-Csongrádi út, avšak bez výrazných výsledkov k našej téme (Maczel 1998; Maczel et al. 1998).

Ďalšie možné doklady hygieny a hygienických opatrení

Dôkazom vhodných hygienických podmienok pri chirurgických a liečebných úkonoch, ktorý môžeme zaradiť do tejto kategórie dokladov hygieny, je úspešná trepanácia, teda zásah do dutiny lebečnej alebo jej otvorenie (obr. 8).

21 Okrem včasného stredoveku k téme existuje skromná odborná spisba, napr. paleoparazitárne analýzy zo stredoveku Mitchell et al. 2013. Z iných období, napr. Anastasiou et al. 2018; Roche et al. 2019; 2021; Siantio et al. 2017 a i.

Obr. 8. Chirurgická trepanácia na lebke ženy (maturus) z hrobu 55 z pohrebiska v Hódmezővásárhely-Nagysziget. Podľa Bereczki–Marcsik 2005, 66, obr. 2, 3.

Abb. 8. Chirurgische Trepanation am Schädel einer Frau (maturus) aus Grab 55 vom Gräberfeld in Hódmezővásárhely-Nagysziget. Nach Bereczki–Marcsik 2005, 66, Abb. 2, 3.

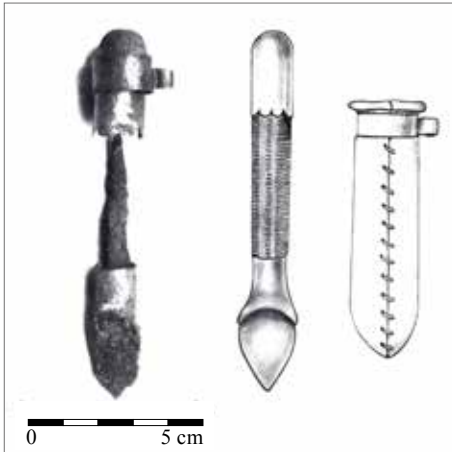
Obr. 9. Symbolická trepanácia v podobe štyroch zásahov umiestnených symetricky na lebke a uskutočnených v rôznych časových horizontoch. Podľa Bernert–Buzár 2018, 181.

Abb. 9. Symbolische Trepanation in Form von vier symmetrisch am Schädel angeordneten und in unterschiedlichen Zeithorizonten durchgeführten Eingriffen. Nach Bernert–Buzár 2018, 181.

Na predmetných pohrebiskách evidujeme viacero druhov trepanácie. Jednou z nich je chirurgická trepanácia, pri ktorej dochádza k otvoreniu mozgovne s cieľom odstránenia určitých chorôb pacienta (obr. 9; Nemeskéri–Éry–Kralovánszky 1960, 3). Mohlo ísť o bolesti hlavy, epileptické záchvaty, ale aj psychické poruchy, ako stály nepokoj a iné stavy.

Ďalšou je symbolická trepanácia,²² pri ktorej bola vyrezaná iba časť vonkajšej platne s príľahlou spongiózou, pričom vnútorná platňa nebola zasiahnutá (obr. 9; Bartucz 1950;

²² Popri tých prípadoch, kedy sa trepanácia uskutočňovala za života, poznáme aj trepanáciu uskutočnenú po smrti, tzv. kultovú trepanáciu. Jej cieľom bolo vyrezanie kostenej časti, ktorá mala mať magické účinky a slúžila pravdepodobne ako amulet (Nemeskéri–Éry–Kralovánszky 1960, 3, 4).

Obr. 10. Nástroj na uskutočňovanie trepanácie zo ženského hrobu „d“ z pohrebiska v Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvespart I a rekonštrukcia jeho celkovej podoby. Podľa Anda 1951, 307, tab. LXII:3, 4.

Abb. 10. Instrument zur Durchführung einer Trepanation aus Frauengrab „d“ vom Gräberfeld in Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvespart I und Rekonstruktion seiner kompletten Form. Nach Anda 1951, 307, Taf. LXII:3, 4.

Obruč bola opatrená uškom na zavesenie (obr. 10; Anda 1951, 307, tab. LXII:3, 4; Tóth 2014, 28, tab. 21:6). Ide o doposiaľ ojedinelý prípad nástroja, ktorý možno považovať za chirurgické náčinie zo včasnostredovekých hrobov.

Prípady chirurgickej, ako aj symbolickej trepanácie sú bežným fenoménom na pohrebiskách Maďarov v 10. storočí. Poznáme aj také príklady, kedy boli na jednom jedincovi uskutočnené viaceré trepanácie. Miera ich prežitia, ako aj spôsob realizácie a „obľúbenosť“ tohto zákroku vypovedá o dobrých skúsenostiach a zručnostiach predmetného spoločenstva v oblasti medicíny a predovšetkým o vhodných hygienických podmienkach pri týchto úkonoch, resp. vhodných hygienických podmienkach po samotnom zákroku (Berezcki–Marcsik 2005, 68, 69).²³

Záver

Staromaďarské pohrebiská v karpatskom priestore sú základným zdrojom poznania viacerých aspektov pohrebných zvyklostí, ako aj mnohých životných aktivít tohto spoločenstva na sklonku včasného stredoveku. Niektoré z nich poskytujú aj také informácie, ktoré sa týkajú hygieny.

Eventuálne doklady hygieny, hygienických úkonov alebo znakov poukazujúcich na nedostatky hygieny možno hľadať v archeologickom materiáli prostredníctvom analýzy hrobového inventára a niektorých elementov pohrebného ritu. V staromaďarských hroboch evidujeme predovšetkým toaletné potreby – britvy, pinzety, kozmetické ušné lyžičky, hrebene, ako aj multifunkčné predmety, ktoré súvisia so starostlivosťou o telo a vlasy – nože, nožnice. V porovnaní s ostatným hrobovým inventárom možno hovoriť o raritnom zastúpení týchto predmetov v predmetných hroboch. Okrem nich, k nepriamym dokladom hygienických návykov, konkrétne starostlivosti o vlasy, možno pokladať rôzne vlasové ozdoby. Dôkazom vhodných podmienok pri chirurgických a liečebných úkonoch je úspešná trepanácia, teda zásah do dutiny lebečnej alebo

23 Takéto prípady symbolickej trepanácie zaznamenávame na viacerých pohrebiskách 10. storočia. Z územia Slovenska sú to napríklad hneď dva hroby z jedného pohrebiska v Leviceiach-Géňa, kde v hroboch 3 a 10 bol na ženských lebkách vykonaný zmienovaný zákrok (Jakab 2006, 329 nn.; Nevizánsky 2006, 302). Z Malých Kosih máme stopy po jednotlivých, dvoj- alebo trojnásobných symbolických trepanáciách zo siedmich hrobov (Vondráková 1994, 74).

jej otvorenie. Z archeologického materiálu evidujeme doposiaľ jeden predmet dokladajúci túto aktivitu – nôž na trepanáciu. Malý počet, resp. raritné zastúpenie predmetov z hrobov, ktoré by mohli súvisieť s hygienou, neposkytujú dostatok informácií na zmapovanie hygienických návykov, ako ani na zodpovedanie mnohých iných otázok o hygiene starých Maďarov v tunajšom prostredí vo včasnom stredoveku.

Okrem archeológie poskytujú aj prírodné vedy dôležité poznatky k danej téme. Na základe najnovších antropologických analýz možno na kostrovom materiáli pozorovať zmeny, ktoré spôsobili veľmi závažné infekčné choroby, často zapríčinené nedostatočnou hygienou. Ide predovšetkým o lepru, ako aj o tuberkulózu, či niektoré parazitárne infekcie gastrointestinálneho traktu. Tie sú však lepšie identifikovateľné vďaka biologickým analýzám vzoriek hliny z oblasti panvy. Z prostredia starých Maďarov však zatiaľ neboli týmto spôsobom analyzované žiadne vzorky.

Okrem analýz hrobov a hrobového materiálu, máme k téme hygieny strohé informácie z písomných správ. Tie sú väčšinou subjektívnym pohľadom autorov a neposkytujú relevantné informácie týkajúce sa hygieny predmetného spoločenstva v karpatskom priestore.

Z vyššie načrtnutého sumáru by sa mohlo zdať, že zdroj informácií k téme hygieny starých Maďarov je vyčerpaný. Nové poznatky môže priniesť budúci archeologický výskum, a tým aj objavenie ďalších nových hrobov obsahujúcich ďalšie hnutelné artefakty – možné doklady hygieny. Avšak vzhľadom na raritné zastúpenie analyzovaných predmetov z doteraz skúmaných hrobov možno len ťažko predpokladať prelomové objavy v tomto ohľade. Nové informácie môžu priniesť skôr ďalšie biologické analýzy z predmetných hrobov, ktoré budú uskutočňované v interdisciplinárnej spolupráci s archeológmi. Malo by ísť o cieleňý odber vzoriek z hrobov pri archeologickom výskume s vopred určenou metodikou odberu a s vopred stanovenými cieľmi budúcich analýz.

Nedoriešenou zostáva otázka hygieny v sídelnom prostredí (napr. hygiena bývania, starostlivosť o životné prostredie a i.), čo už je nová téma mimo záberu tohto príspevku.

Príspevok vznikol s podporou Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu SR v rámci projektu VEGA 2/0083/21.

Pramene a literatúra

- ANASTASIOU, E. et al., 2018: Infectious disease in the ancient Aegean: Intestinal parasitic worms in the Neolithic to Roman Period inhabitants of Kea, Greece, *Journal of Archaeological Science* 17, 860–864.
- ANDA, T., 1951: Recherches archéologiques sur la pratique médicale des hongrois à l'époque de la Conquete de pays, *Acta Archaeologica Hungarica* 1, 251–316.
- BAKAY, K., 1978: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén – Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung. *Studia Comitatus* 6.
- BARTUCZ, L., 1950: Adatok a koponyalékelés (trepanáció) és a bregmasebek kapcsolatának problémájához magyarországi népvándorláskori koponyák alapján, *Annales Biologicae Universitatis Szegediensis*, 389–424.
- BÁLINT, Cs., 1975: Szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatáról (On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture), *Archaeológiai Értesítő* 102, 52–63.
- 1991: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Budapest.
- 2006: Az ethnosz a kora középkorban, *Századok* 140, 277–347.
- BERANOVÁ, M., 1967: Hradištní nůžky v Československu, *PA LVIII*, 571–579.
- BERECZKI, Zs., 2013: Az Avarok trepanációs szokásai a dél-Alföld bioarcheológiai leletanyagának tükrében. PhD értékezés. Szeged.
- BERECZKI, Zs.–MARCSIK, A., 2005: Trephined skulls from ancient populations in Hungary, *Acta Medica Lituana* 12/1, 65–69.

- BERECZKI, Zs.–MARCSIK, A.–PAJA, L., 2003: New cases of trephination from a 10–11th century Hungarian site, *Papers Antr.* 12, 21–31.
- BERGDOLT, K., 2002: Černá smrt v Evropě. Velký mor a konec středověku. Praha.
- BERNERT, Zs.–BUZÁR, Á., 2018: A honfoglalás kori jelképes koponyalékelés. In: *A honfoglalók műveltség* (Sudár, B., ed.), 180–182. Budapest.
- BÍRÓ, Gy.–LANGÓ, P., 2013: „Deo odibilis gens Hungarorum“ oder „auxilium Domini“ – Die Ungarn und die christliche Welt im 10. Jahrhundert. In: *Rauben-Plüren-Morden. 6. Zerstörung und Gewalt im archäologischen Befund* (Heinrich-Tamaska, O., ed.), 265–335. Hamburg.
- BORZOVÁ, Z., 2016: Poľnohospodárske náradie včasného stredoveku na Slovensku. Nitra.
- BÓZSA, A., 2017: Instruments of beauty care from the Hungarian part of Pannonia, *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* 3, no. 5, 423–438.
- BRÖDNER, E., 1983: Die römischen Thermen und das antike Badewesen. Darmstadt.
- CSÓRI, Zs.–DONOGHUE, H. D.–MARCSIK, A., 2009: Leprosy in the 10–13th century AD in eastern Hungary, *Annales Roumain d'Anthropologie* 46, 3–11.
- DEMO, Ž., 2009: Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar-Lijeva Bara (X–XI. Stoljeće) – An early medieval cemetery of the Bijelo Brdo culture: Vukovar-Lijeba Bara (10th–11th centuries). *Musei Archaeologici Zagradiensis Catalogi et Monographie*. Zagreb.
- DIENES, I., 1975: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmek. In: *Uráli népek* (Hajdú, P., ed.), 77–108. Budapest.
- DONOGHUE, H. D. et al., 2005: Co-infection of *Mycobacterium tuberculosis* and *Mycobacterium leprae* in human archaeological samples: a possible explanation for the historical decline of leprosy, *Proceedings of the Royal Society of London* 272, no. 1561, 389–394.
- DRAGOTĂ, A., 2016: Un accesoriu cosmetic din jurul anului 1000 în necropola de la Alba Iulia – Izvorul împărătilui – A cosmetic accessory from around 1000 in the necropolis at Alba Iulia – Izvorul împărătilui, *Apulum LIII. series Archaeologica et Anthropologica*, 255–261.
- DROBERJÁR, E., 1999: Dobřichov-Píchora. Ein Brandgräberfeld aus der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen. Pragae.
- FACSAÁDY, R. A., 2013: Szépitkezés a római korban. Budapest.
- FELFÖLDI, Sz., 2017: Személyes higiénia és fürdőkultúra a nomád népeknél – Personal hygiene and bath culture in the world of the Eurasian Nomads, *Acta Universitatis Szegediensis, acta historica* 139, 33–44.
- GÁLL, E., 2013: Az Erdélyi-medence, a Patrium és a Bánság 10–11. századi temetői. Szeged.
- ГОЛУБЕВА, Л. А., 1979: Зооморфные украшения финно-угров. Москва – GOLUBEVA, L. A., *Zoomorfnye ukrašenija finno-ugrov*. Moskva.
- GRÄSLUND, A. S., 1984: Ohrloffel. In: *Birka II:1*. (Arwidsson, G., ed.), 177–182. Stockholm.
- HAMPEL, J., 1900: A honfoglalás kor hazai emlékei. In: *A magyar honfoglalás kútfoi* (Pauer, Gy.–Szilágyi, S., edd.), 505–830. Budapest.
- HANULIAK, M., 2004: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska. Nitra.
- HEINZ, W., 1993: Baden, Salben und Heilen in der römischen Antike. Augst.
- HLADÍKOVÁ, K., 2019: Medicínsky alebo toaletný nástroj? Nález špachtľovitej sondy (spatuly) v kontexte germánskeho osídlenia polohy Za Vříškom v Malackách. In: *Salve, Edvarde! A Toast to the Jubilee of Professor E. Krekovič*. *Studia Archaeologica et Mediaevalia*. Tomus XII, 89–96. Bratislava.
- HORVÁTH, C., 2022: Honfoglalás és a kora Árpád-kori sírok, temetők és szórványleletek a Szobi és a Váci járás területén. Budapest.
- HUKELOVÁ, Z. et al., 2021: First reported archaeological case of leprosy in Slovakia, *International Journal of Osteoarchaeology* 31, Issue 5, 881–890. <https://doi.org/10.1002/oa.3005>
- ISTVÁNOVITS, E., 2003: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanagya – Das landnahme- und Arpadenzeitliche Nachlassmaterialien Rétköz. Nyíregyháza.

- JAKAB, A., 2018: A Nyíregyháza–Oroszon feltárt honfoglalás kori temetőről – About the cemetery from the Period of Hungarian Conquest excavated in Nyíregyháza-Oros, Jóna András Múzeum Évkönyve LX, 207–299.
- JAKAB, J., 2006: Antropológia staromadžarských kostier z Levíc so „symbolickými trepanáciami“, *SIArch* LIV, 329–351.
- JÓZSA, L., 1996: A honfoglaló és árpád-kori magyarság egészsége és betegségei. Budapest.
- KISS, G., 2000: Vas megye 10–12. századi sír-és kincsleletei. Szombathely.
- KISS, G.–TÓTH, E., 2000: Szombathely-Szent Márton templon. In: Vas megye 10–12. századi sír-és kincsleletei (Kiss, G., ed.), 244–256. Szombathely.
- KOPERSKI, A., 1982: Cmentarzysko staromadžarskie w Przemyslu, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna*, 29, 261–267.
- 1996: Przemysł (Lengyelország). In: „Őseinket felhozád...“. A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus (Fodor, I., ed.), 439–448. Budapest.
- KOVÁR, B., 2020: Čierna smrť prekrročila Saharu. In: *Epidémie v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi* (Kovář, B.–Zajac, O.–Benediková, L., edd.), 98–101. Bratislava.
- KOVÁR, B.–ZAJAC, O.–BENEDIKOVÁ, L., edd., 2020: *Epidémie v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava.
- KUKLOVÁ, K., 2022: Paleoparazitologie slovanských obyvatel mladší doby hradištní z pohřebiště na ulici Vídeňská v Brně. Bakalářská práce, ulož. v Ústavu antropologie PřF MU Brno.
- KUKLOVÁ, K.–KRÁLÍK, M.–PAFČO, B., 2023: Paleoparazitologická analýza mladohradištního hřbitova u Rotundy na ulici Vídeňská v Brně. In: 17. Konference environmentální archeologie. Conference book.
- KUSTÁR, Á., 1996: A Karos-Eperjesszög I.–II.–III. honfoglalás kori temetők emebertan vizsgálata. In: A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez (Révész, L., ed.), 395–456. Miskolc.
- KÜRTI, B., 1980: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. (Előzetes beszámoló.) – Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* I, 323–347.
- LE GOFF, J.–SCHMIDT, J.-C., 2002: *Encyclopedie středověku*. Praha.
- LE GOFF, J.–TRUONG, N., 2006: *Tělo ve středověké kultuře*. Praha.
- LISZKA, A., 1996: Liska András: X–XI. századi temető Örménykúton – Ein Friedhof aus dem X.–XI. Jahrhundert in Örménykút, *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 16, 175–208.
- MACZEL, M., 1998: Szegvár-Örömdűlő és Szeged-Csongrádi út honfoglaláskori szériák Paleozotomatológiai feldolgozása. Szakdolgozat. JATÉ Embertani Tanszék, Szeged.
- MACZEL, M. et al., 1998: Dental disease in the Hungarian conquest period, *Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris, Nouvelle Série* 10, fascicule 3–4, 457–470.
- MARCSIK, A.–FÓTHI, E.–HEGYI, A., 2002: Paleopathological changes in the Carpathian Basin in the 10th and 11th centuries, *Acta Biologica Szegediensis* 46, 95–99.
- MARCSIK, A.–OLÁH, S., 1991: Case report of osteomyelitis, *International Journal of Osteoarchaeology* 1, 147–151. <https://doi.org/10.1002/oa.1390010211>
- MARCSIK, A.–PÁLFI, Gy., 1999: Presence of infectious diseases in ancient populations in Hungary, *Perspect of Human Biology* 4, 159–165.
- MARCSIK, A. et al., 2009: Adatok a lepra, tuberculosis és syphilis magyarországi paleopatológiájához, *Folia Archaeologica* 8, 5–34.
- MESTERHÁZY, K., 2012: Fésületlen dogaink – Unsere ungekämmten Sachen. Landnahmezeitliche Kämmen. In: *Thesaurus Avarorum* (Vida, T., ed.), 813–821. Budapest.
- MÉSZÁROS, Gy., 1962: A szakcsi X. századi temetőmaradvány – Der Gräberfeldrest aus dem 10. Jh. in Szakcs, *Archaeológiai Értesítő* 89, 201–210.
- 1975: A Mözs-szárazdombi X–XI. századi magyar köznépi temető, *A szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* IV–V, 3–76.
- MĚŘÍNSKÝ, Z.–PROCHÁZKA, R., 2010: K některým aspektům každodenního a svátečního života středověkého člověka na Moravě a ve Slezsku – Zu einigen Aspekten des Alltags- und Feiertagslebens des mittelalterlichen Menschen in Mähren und Schlesien, *AH* 35, 7–44.

- NEMESKÉRI, J.–ÉRY, K.–KRALOVÁNSZKY, A., 1960: A magyarországi jelképes trepanáció, *Antropológiai közlemények* 4, 3–32.
- NEVIZÁNSKY, G., 2006: Staromaďarské jazdecké pohrebisko v Leviciach-Géni, *SIArch LIV*, 285–328.
- NEVIZÁNSKY, G.–KOŠTA, J., 2009: Výskum staromaďarského jazdeckého pohrebiska v Stredě nad Bodrogom v rokoch 1926 a 1937, *SIArch LIV*, 301–354.
- NIELSEN, I., 1990: *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths.* Aarhus.
- OHLER, N., 2001: *Umírání ve středověku.* Praha.
- ORTNER, D. J.–PUTSCHAR, W. G. J., 1981: Identification of pathological conditions in human skeletal remains. *Smithsonian Contributions to Anthropology*. No. 28. Smithsonian Institution Press, Washington.
- PATAY, P., 1957: Adatok a nógrádi dombvidék X–XI. századi településtörténetéhez – Contributions à l’histoire du peuplement, aux Xe et XIe siècles, de la région de collines de Nógrád, *Archaeológiai Értesítő* 84, 58–65.
- PÁLFI, Gy.–MARCISIK, A., 1999: Paleoepidemiological data of tuberculosis in Hungary. In: *Tuberculosis Past and Present* (Pálfi, Gy. et al., ed.), 533–542. Budapest.
- PESCHEK, Ch., 1996: *Das fränkische Reihengräberfeld von Kleinlangheim. Lkr. Kitzingen/Nordbayern. Mainz am Rhein.*
- ПЛЕТЕ́БА, С. А., 1967: От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Москва – PLETNJOVA, C. A. Ot kočevij k gorodam. Saltovo-majackaja kul'tura. Moskva.
- POLÓNYI-TÜRК, A., 2019: A Kárpát-medence 10. századi lemezcs hajfonatkorongjainak klasszifikációja és hajfonat díszítésének kora középkori kelet-európai kapcsolatrendszer. In: „Hadak útján“ A népvándorlások új kutatásainak XXIX. Konferenciája. November 15–16, 2019, Budapest (Sudár, B.–Türk, A., ed.), 20–29. Budapest.
- REJHOLCOVÁ, M., 1995: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie).* Katalóg. Nitra.
- RÉVÉSZ, L., 2008: Heves megye 10–11. századi temetői – Die Gräberfelder des Komitates Heves 10.–11. Jahrhundert. Budapest.
- 2012: Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatkorongok a Kárpát-medencében – All carved Braid ornament with a figure mounted on horseback from the Carpathian Basin from the era of the conquest period. In: *Avarok pusztái. Tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára* (Anders, A.–Balogh, Cs.–Türk, A., ed.), 401–420. Budapest.
- RIHA, E., 1986: *Römisches Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst.* Augst.
- ROCHE, K. et al., 2019: Assessing the Parasitic Burden in a Late Antique Florentine Emergency Burial Site, *The Korean Journal of Parasitology* 57, 587–593. <https://doi.org/10.3347/kjp.2019.57.6.587>
- 2021: Gastrointestinal parasite burden in 4th–5th c. CE Florence highlighted by microscopy and paleogenetics, *Infection, Genetics and Evolution* 90, 1–11.
- SALÁČ, V., ed., 2008: *Doba římská a stěhování národů. Archeologie pravěkých Čech* 8. Praha.
- SIANTO, L. et al., 2017: Toxocara eggs in an 18th century Franciscan from Portugal. The challenge of differentiating between parasitism and chance in Paleoparasitology, *International Journal of Paleopathology* 18, 47–51. <https://doi.org/10.1016/j.ijpp.2017.05.004>
- TAKÁCS, A., 2014: *Higiéniái és tisztálkodási szokások változása 1850–1920 között Magyarországon, különös tekintettel Budapestre. Doktori (PHD) disszertáció.* Budapest.
- TOČÍK, A., 1968: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei.* Bratislava.
- TÓTH, A., 2014: *A Nyíri Mezőség a 10–11. században – The “Mezőség” of the “Nyírség region” in the 10th–11th century.* Szeged.
- TÜRК, A., 2010: *A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása, Középkortörténeti tanulmányok* 6, 261–306.
- 2011: *A magyar és a szaltovói régészeti kultúrkör. Doktori értekezés.* Szeged.
- VERDON, J., 2003: *Volný čas ve středověku.* Praha.
- VONDRÁKOVÁ, M., 1994: *Malé Kosihy II. Antropologický rozbor pohrebiska z 10.–11. storočia.* Nitra.
- WOLF, É., 2019: *A Borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása.* Budapest – Miskolc – Szeged.
- YEGÜL, F., 1992: *Baths and Bathing in Classical Antiquity.* London.

Internetové zdroje

<https://www.zcm.cz/o-muzeu/novinky/projekt-epidemie-pandemie-archeologie-202208171603>, cit. 14. 2. 2023.

MITCHELL, P. D. et al., 2013: The intestinal parasites of King Richard III. The Lancet [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(13\)61757-2/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(13)61757-2/fulltext), cit. 12. 12. 2022.

Zusammenfassung

Die Hygiene der Altungarn im Spiegel der Untersuchung von Gräberfeldern im Karpatenraum

Die aus dem 10. Jahrhundert stammenden altungarischen Gräberfelder der Altungarn im Karpatenraum stellen für mehrere Aspekte nicht nur hinsichtlich der Bestattungsbräuche sondern auch für viele Daseinsaktivitäten der altungarischen Gesellschaft eine wesentliche Erkenntnisquelle dar. Einige von ihnen liefern auch Informationen, die Hygiene, Hygienegewohnheiten oder umgekehrt Anzeichen betreffen, die für die Zeit Ende des Früh- und Anfang des Hochmittelalters auf mangelnde Hygiene der Altungarn im Karpatenraum hindeuten.

Körperhygiene

Eventuelle Hygienebelege im archäologischen Material können durch Analysen des Grabinventars und einiger Elemente des Bestattungsritus gefunden werden. In den Gräbern der Altungarn registrieren wir vor allem Gegenstände des Toilettenbedarfs wie Rasiermesser, Pinzetten, vereinzelt kosmetische Ohrlöffel, Kämmen und auch multifunktionale Gegenstände (Messer, Scheren), Gegenstände also, die mit der Körper- und Haarpflege zusammenhängen. Im Vergleich zum übrigen Grabinventar kann man von einem seltenen Vorkommen solcher Gegenstände in den Ungarngräbern sprechen. Abgesehen von ihnen kann zu den indirekten Belegen für Hygienegewohnheiten, konkret für die Haarpflege, verschiedener Haarschmuck angesehen werden. Andererseits deuten in altungarischen Gräberfeldern gemachte Larven- und Lauskörperfunde sowie auch schriftliche Quellen späteren Datums auf eine ungenügende Pflege in der Art und Weise der Haarwäsche hin.

Krankheiten und Krankheitsprävention

Neben der Archäologie liefern auch die Naturwissenschaften wichtige Erkenntnisse zu diesem Thema, konkret zur Problematik von Krankheiten und einer möglichen Krankheitsprävention. Anhand der jüngsten anthropologischen Analysen können am Knochenmaterial Veränderungen beobachtet werden, die sehr ernste Infektionskrankheiten hervorgerufen haben, die oftmals durch mangelnde Hygiene verursacht wurden. Es handelt sich dabei vor allem um Lepra und um Tuberkulose, eventuell um Infektionen bei Verletzungen der Haut oder um einige parasitäre Infektionen des gastrointestinalen Traktes. Diese können jedoch durch biologische Analysen von Lehm aus dem Bereich des Beckens besser identifiziert werden. Aus dem Umfeld der Altungarn wurden bis auf weiteres bisher jedoch noch keine Proben auf diese Art und Weise untersucht.

Weitere mögliche Belege für Hygiene und Hygienemaßnahmen

Ein Beleg dafür, dass bei chirurgischen Eingriffen und Heilverfahren geeignete Bedingungen herrschten ist eine erfolgreiche Trepanation, d.h. ein Eingriff in die Schädelhöhle oder ihre Öffnung. Auf den maßgeblichen Gräberfeldern registrieren wir am Knochenmaterial mehrere Arten

der Trepanation: eine chirurgische, eine symbolische und eine kultische. Im archäologischen Material wurde bisher ein Gegenstand erfasst, der diese Aktivität belegt – ein Trepanationsmesser.

Fälle einer Trepanation sind auf den altungarischen Gräberfeldern des 10. Jahrhunderts ein gängiges Phänomen. Ihre Überlebensrate zeugt ebenso wie die Art und Weise ihrer Durchführung und die „Beliebtheit“ dieses Eingriffs von den guten Erfahrungen und den Fähigkeiten der hier untersuchten Gesellschaft im Bereich der Medizin und spricht vor allem dafür, dass bei solchen Vorgehensweisen, bzw. bei dem Eingriff selbst geeignete hygienische Bedingungen herrschten.

Aus der oben skizzierten Zusammenfassung könnte es den Anschein geben, dass die Informationsquelle zum Thema Hygiene der Altungarn erschöpft sei. Neue Erkenntnisse liefern kann jedoch eine künftige archäologische Grabung und mit ihr auch die Entdeckung weiterer neuer altungarischer Gräber, die weitere bewegliche Artefakte – möglicherweise Belege der Hygiene – enthalten. Im Hinblick auf das seltene Vorkommen solcher Gegenstände in den bislang untersuchten Gräbern ist jedoch nur schwerlich anzunehmen, dass in dieser Hinsicht bahnbrechende Entdeckungen gemacht werden. Neue Informationen können eher weitere biologische Analysen von aus den entsprechenden Gräbern stammendem Material liefern, die in interdisziplinärer Zusammenarbeit mit den Archäologen durchgeführt werden. Dabei sollte es sich um eine bei der archäologischen Grabung durchgeführte gezielte Entnahme von Proben aus den Gräbern mit einer im voraus bestimmten Methodik der Entnahme und mit im voraus festgelegten Zielen der künftigen Analysen handeln.

Ungeklärt bleibt die Frage zur Hygiene im Siedlungsumfeld (z.B. Hygiene des Wohnens, Pflege der Umwelt u.a.), was bereits ein neues, über die Bandbreite des vorliegenden Beitrags hinausgehendes Thema ist.

Der vorliegende Beitrag entstand im Rahmen des von der Wissenschaftlichen Förderagentur des Ministeriums für Schulwesen, Wissenschaft, Forschung und Sport der Slowakischen Republik gewährten Förderprojektes VEGA 2/0083/21.

doc. Mgr. Zuzana **Borzová**, PhD., Katedra archeológie Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Hodžova 1, 949 01 Nitra, Slovenská republika, zborzova@ukf.sk

Toto dílo lze užit v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.

